

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hurufat Defterlerine Göre Tunus'ta Dini ve Sosyal Yapılar

Religious and Social Structures in Tunisia Based on the Pious Foundations' Registration (Hurufat) Books

Hanife ALACA^{a*}

^a Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Batman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8243-7278

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 3 Şubat 2021

Kabul tarihi: 16 Mayıs 2021

Anahtar Kelimeler:

Hurufat Defteri,

Tunus,

Vakıf,

Cami,

Mescit,

Zaviye

ÖZ

Tunus, günümüzde Kuzey Afrika'nın en küçük ülkesi olup, batıda Cezayir, güneydoğuda Libya, kuzeyde ve doğuda Akdeniz kıyıları ile çevrilidir. Tunus, Kanuni Sultan Süleyman dönemine 1534 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Tunus'un fethedilmesinden sonra bu bölge Osmanlı'nın eyaleti haline geldi. İdari birim olan eyaletin yönetiminde, Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi beylerbeyi bulunuyordu. Beylerbeyi ilk dönemlerde oldukça güçlüydü. Daha sonra ise yeniçeriler, reis taifesi ve dayılar, yönetimde oldukça etkili olmaya başladılar. Bunun sonucunda yeniçerilerden meydana gelen "dayı" ünvanlı kişiler ortaya çıkmaya başladılar. Böylece Tunus'ta dayılar devri başlamış oldu.

Tunus'ta dayı ünvanlı kişilerden sonra hâkimiyet Beylere geçmiştir. Bu Beyler asayişi sağlamak ve vergi toplamak ile görevli kişilerdi. Dayıların hâkimiyeti yeniçerilere dayanırken, Beyler daha çok kırsal kesimdeki halk üzerinde etkiliydiler. Tunus'ta yönetim Beylerden sonra Muradilere geçmiş ve Muradi hanedanı seksen üç yıl Tunus'ta hâkimiyetini sürdürmüştür. Muradilerden sonra Tunus, 1705'den Fransız işgaline kadar Hüseyiniler tarafından yönetilmiştir.

Üç yüz yıl Osmanlı egemenliği altında kalan Tunus'ta Osmanlı döneminde kurulmuş vakıflar mevcuttur. Bu çalışmanın temel kaynağını Tunus hurufat defterleri oluşturmaktadır. Şehir tarihi açısından son derece önem taşıyan hurufat defterleri bir bölgenin sosyal, dini, iktisadi ve kültürel yapısı hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Bu çalışmada hurufat defterleri ışığında Tunus'ta kurulan vakıf, câmi, medrese, zaviye, mescitler ve mektepler tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca vakıf kurumlarının gelirleri, vakıf görevlileri atama şartları ve ücretleri hakkında da bilgiler verilecektir.

Hurufat defterlerine göre 1759-1816 yılları arasında Beyrut'ta sekiz cami ve beş zaviye bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak hurufat kayıtlarında mektep, medrese gibi vakıf eserleri ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmada adı geçen kurumlardan bahsedilmemiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 3, 2021

Accepted May 16, 2021

Keywords:

Hurufat Registry,

Tunus,

Foundation,

Mosque,

Mesjid,

Zaviye

ABSTRACT

Today, Tunisia is the smallest country in northern Africa and it is surrounded by Algeria in the west, Libya in the southeast and the Mediterranean in the north and east. Tunisia was added to the Ottoman territories in the Kanuni Sultan Süleyman period in 1534. After the conquest of Tunisia, this region became a state of the Ottoman Empire. Tunisia has been under Ottoman rule for 300 years and there are foundations established during the Ottoman period and most of these foundations are made up of zürri (family or native) foundations. After the conquest of Tunisia, this region became the Ottoman state. In the administration of the province, which was the administrative unit, there was a beylerbeyi, as in the other regions of the Ottoman Empire. Beylerbeyi was very strong in the early days. Later, the janissaries, chiefs and uncles began to be very effective in the administration. As a result, people with the title of "uncle", who were composed of janissaries, started to emerge. Thus, the age of uncles started in Tunisia.

After the uncle titles in Tunisia, the sovereignty passed to the Beys. These gentlemen were responsible for maintaining order and collecting taxes. While the domination of the uncle was based on the janissaries, the Beys were more influential on the people in the countryside. The administration in Tunisia passed to the Muradis after the Beys, and the Muradi dynasty continued its dominance in Tunisia for eighty-three years. After the Muradis, Tunisia was ruled by the Huseyin from 1705 until the French occupation.

The main source of this study is Tunisia Hurufat Registry. The Hurufat Registry, which is very important for the history of the city, contains information about the social, religious, economic and cultural structure of a region. In this research, foundations, mosques, madrasas, zaviye and masjids established in Tunisia will be tried to be determined in the light of the Hurufat Registry.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: h.alaca67@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Today, Tunisia is the smallest country in northern Africa and it is surrounded by Algeria in the west, Libya in the southeast and the Mediterranean in the north and east. Tunisia was added to the Ottoman territories in the Kanuni Sultan Süleyman period in 1534.

The main source of this study is composed of the pious foundations' registration books (*hurufat*) of Tunisia. Under the heading of Tunisia, there are 8 *hurufat* books in total for the Ottoman period. There are information regarding the religious and social structures located in the residential neighborhoods, and the appointment of the prayer leaders, preachers, mosque workers, and members of the board of trustees.

Mosques, Monasteries and Small Mosques in Tunisia

Holy Ervadi Mosque: There are 6 records regarding the appointment of the personnel working for the Ervadi Mosque located in Djerba Island of Tunisia for the year of 1816. In the related period, there was an imam, a mosque worker and a preacher in the mosque. According to the record in the *hurufat* book numbered 0546, while the trustee of this mosque was Hâfız Mehmed Emin Efendi bin İbrahim; Hacı Mehmed Ağa bin Salih Ervadi of Fesciler Kethüdası residing in Uzun Çarşı, Istanbul has made an application to the court indicating that he was the trustee of this mosque according to the terms of the charter of the pious foundation.

Hoy Berren Mosque: Berren Mosque is located in the Mahbubiye district of Djerba Island of Tunisia. The mosque is included by the monastery of Sheikh Abdüla'la and the rights of the entailed estate of the mosque were given to the children of Sheikh Abdüla'la, and the rights were granted to Hacı Salih who is one of the children in the amount of seven silver coins per day. According to the *hurufat* book dated 1782 as the rights of the entailed estate of the Berren Mosque were given to the children of Sheikh Abdüla'la, the rights were granted to Sheikh Hacı Salih and Abdüla'la who were the trustees of the foundation in the amount of nine silver coins per day.

Holy Gurebâ Mosque: In the book record dated 1769 there is a record regarding appointment of a prayer leader, mosque worker, trustee and cleaner for the Gurebâ Mosque located in the Djerba Island in western Tunisia which belonged to the pious foundation of the deceased Seyyid Hamidi bin Seyyid Ahmed el-Müfti who was the mufti of the Sect of İmâm-ı Mâlik. Accordingly, the persons who were entitled to work at the mosque were two prayer leaders who were hired to work for three silver coins per day, a mosque worker for two silver coins per day, a trustee for one silver coin per day and a cleaner for one silver coin per day whose name was Sheikh Mevhub who did not have his charter document but was rerecorded.

Holy Ebu Muhayyel Mosque: There are two records for the years of 1778 and 1780 regarding the mosque located in the Vâliğ district of the Djerba Island of western Tunisia. Hacı Kasım bin Hacı Süleyman el-Baruni was appointed as the director of the monastery of the mosque in 1778 (1192 according to the Islamic calendar). This responsibility was given to el-Hac Ömer el-Baruni and Hacı Salih el-Baruni because of the death of Hacı Kasım bin Hacı Süleyman el-Baruni in 1780 (1194 according to the Islamic calendar).

The Holy Mosque: According to the records of the year of 1707, this mosque was built by the brothers named Hacı Mehmed, Hacı Salim and Hacı Osman in the Valiğ / Valiğa district of the Djerba Island of Tunisia.

Holy Kılal Mosque and Monastery: Regarding this mosque and monastery located in the Djerba Island in Tunisia, there are records regarding appointments of representatives for the years of 1776 and 1816. In 1776, the entitled estate and monastery guardianship rights of the mosque and the monastery transferred from one generation to the next according to the rule for transfer of rights from father to son and legal arrangements.

Holy Seyyidi Zayid Mosque and Monastery: It is understood from the record in the *hurufat* book that belonged to the year of 1775 that the mosque was located in the Kahu? District near the shore in the Djerba Island. In the mentioned date, there is a record regarding that Şeyh Kasım bin Öner bin Musa en-Nâkûsî had the guardianship and right of the entailed estate of the pious foundation of the mosque and the monastery, and his charter document was renewed.

Sheikh Salim es-Saturî Monastery: There are two records in the *hurufat* books that belong to the year of 1777 regarding the monastery located in the Beni Ma'kal? District of Djerba Island. It has been determined that in this year the guardianship and right of the entailed estate of the pious foundation of the monastery was transferred to Sheikh Salim bin Hacı Mehmed es-Sâtürî according to the rule for transfer of rights from father to son and legal arrangements.

Holy Kureydir Mosque and Monastery: The mosque located in the kahu? District of Djerba Island of Tunisia was included in the Pious Foundations of Haremeynü'ş-Şerifeyn. It is recorded in the *hurufat* book dated 1778 (1192 according to the Islamic calendar) that the guardianship of the monastery of the Pious Foundation of the Holy Kureydir Mosque and Monastery transferred to the oldest and sane person of the family from one generation to the next and it was registered in its district and Kasım bin Süleyman who was a member of the family running the pious foundation had this responsibility.

Sheikh Abdüla'la Monastery: the Sheikh Abdüla'la Monastery is located in the Djerba Island in Tunisia. There are two records regarding this monastery for the years of 1777 and 1782. In the record dated 1777, it was indicated that Berren Mosque was included in the Sheikh Abdüla'la Monastery and the rights of the entailed estate belonged to the mentioned descendants of Sheikh Abdüla'la and those rights would transfer from one generation to the next.

Giriş

Tunus, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Barbaros Hayrettin Paşa komutasındaki ordu ile birlikte 1534 yılında fethedildi. Daha sonra İspanyolların eline geçen ülke, Sinan Paşa komutasında gönderilen asker ve donanma ile 1574 yılında kesin olarak Osmanlı egemenliğine girmiştir ve Osmanlı Devleti'ne bağlı bir eyalet haline getirilmiştir (Uzunçarşılı, 1982, s.295).

Osmanlı Devleti'nde sosyal ve dini yapıların pek çoğu vakıflar yolu ile kurulmuştur. Vakıf, sözlük anlamı olarak durmak, durdurmak, alıkoymak anlamına gelmekte olup, terim olarak ise, bir mal sahibinin dinî, içtimaî ve hayrî bir amaçla ebediyen malını bu yola tahsis etmesi demektir (Yediyıldız, 2012, s.479). Vakıf sahiplerinin ölümden sonraki hayatlarının temini için bir takım hayır işlerini yani su ihtiyacı için çeşmelerin yapılması ya da fukaraya yiyecek ve giyecek dağıtmak gibi hayır amaçlı vakıf kurduğu görülmektedir (Barkan, 1942, s.294). Vakfın, Allah rızası için yoksul ve fakir insanların ihtiyaçlarını karşılamak, insana ve topluma hizmet için kurulduğu söylenebilir (Köprülü, 1942, s.5).

Vakıf görevlileri ile ilgili her türlü işlemlerin tutulduğu bilgileri içeren defterler Hurufat Defterleridir ve Hurufat Arapça harf kelimesinin çoğuludur (Alkan, 2010, s.825). Vakıfların her türlü görevli atamalarını ihtiva eden bu defterler *atîk ve cedîd* olmak üzere iki grupta toplanmıştır. Atîk defterlerindeki kayıtlar M. 1675-1691 (H. 1086/1103) tarihleri arasında cedîd defterlerindeki kayıtlar ise M. 1690-1840 (H. 1102-1258) tarihleri arasında içermektedir (Çınar ve Koyuncu, 2015, s.23). Bu defterler, kazaların adlarına göre alfabetik sıraya göre tutulmuş olup, dönemin sosyal, ekonomik ve idari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir (Çakar, 2018, s.22).

Şehir tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahip olan Hurufat Defterlerinden kaza merkezindeki mahalle adları, köy ve mezra isimleri tespit edildiği gibi, bu kazalarda kurulan vakıfların isimleri, kim tarafından kuruldukları ve bu kurumlarda çalışan müderris, imam, müezzin gibi görevlileri ve bu görevlilerin atamaları, aldıkları ücretler, ayrılış sebepleri gibi çok çeşitli konularda bilgi sahibi olmak mümkündür (Demirtaş, 2012, s.49).

Tunus'un Osmanlı idaresi dönemine Tunus başlığı altında 8 adet hurufat defteri bulunmaktadır.¹ Tunus Hurufat Defterlerinde bazen iki satır bazen beş satır, bazı kayıtlar da ise yarım sayfaya kadar kayıt bulunduğu görülmektedir. Yerleşim yerine ait, vakıf yolu ile kurulan dini ve sosyal yapılar ve bu yapılara atanan imam, hatib, müezzin, mütevelli, kayyum gibi görevlilerin atanması ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Tunus'a ait kaza, mahalle gibi yerleşim birimlerinde, vakıf eserlerinin nerede ve kim tarafından kurulduğunu, bu vakıf eserlerine görevlilerin atanması ve atanma sebeplerini gibi bilgileri görmek mümkündür.

¹ Bu çalışmada kullanılan Hurufat defterleri; 0546, 0547, 0549, 0544, 0551, 1087, 1123, 1129 numaralı defterlerdir. Bu defterler, 1769-1816 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva etmektedir. Ancak VGMA Defter 0544 ve VGMA Defter 0551 numaralı iki defterin başında "Kaza-i Tunus" yazmasına rağmen kaza ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bu defterlerle ilgili yapılan bazı çalışmalar için bkz. Mustafa Alkan, "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtları Arşivi", *Vakıflar Dergisi* 30 (2007), 1-34; Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006) Sempozyum Bildirileri IV/I*, (Ankara: TTK Yay. 2010), 825-842; Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies International Journal of History* 5/1 (2013), 36-69; Memiş Eroğlu, "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât ya da Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerîf Örneği", *Vakıflar Dergisi* 29 (2013), 115-146; Hasan Demirtaş, "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği", *Vakıflar Dergisi* 37 (2012), 47-92.

Tablo 1: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Tunus Hurufat Defterleri ve Sayfa Numaraları.

	Defter No	Sayfa No
	546	241
	547	54
	549	205
	544	139
	1087	100
	1123	3
	551	14
	1129	259

Tunus'ta Bulunan Cami, Zaviye ve Mescitler

Ervadi Câmî'-i Şerîfi

Tunus'a tabi Cerbe Cezîresi'nde yer alan Ervadi Câmî'nin 1816 yılına ait câmide görev yapan kişilerin atamaları ile ilgili olarak 6 kayıt mevcuttur (VGMA, nr. 546, s.549). İlgili dönemde cami görevlileri arasında mütevellî, imam, müezzin ve hatib bulunmaktadır. 0546 numaralı hurufat defterindeki kayda göre, bu câminin mütevellisi Hâfız Mehmed Emin Efendi bin İbrahim iken, İstanbul Uzun Çarşı'da oturan Fesciler Kethüdası Hacı Mehmed Ağa bin Salih Ervadi vakfın şartına göre vakfın mütevellisi olduğunu bildirerek mahkemeye başvurmuştur. Vakfın şartında tevliyet görevi nesilden nesile intikal etmesi şartı bulunmaktadır.

Ervadi Câmî'-i Şerîfi'ne, Gayzen Mahallesi'nde dokuz adet büyük hurma ağacı ve burada dikilmiş bir kıta mülk hurma bağı, Zeban Mahallesi'nde dört adet zeytin ağacı ve yedi adet hurma ağacı, Çekük Mahallesi'nde iki adet zeytin ağacı yine Gayzen Mahallesi'nde yeni bina ve iki oda, odaların altında iki dükkân vakf edilmiştir. Câminin vakfından anlaşıldığı üzere imam on beş akçe, hatib ve müezzin günlük on akçe verilmesi şartı ile atanması belirtilmiştir. (VGMA, nr. 546, s.241). Ayrıca bahsedilen oda ve mağazalar tamire ihtiyaç duyulduğunda tamir olunması gerektiği, gelen ve giden yolcular ve fakara için caminin odalarında yemek verilmesi vakıf şartlarından. Bahsedilen vakıf şartlarını taşıyan Hacı Mehmed bin Salih Ervadi'ye günlük yirmi akçe vazife ile mütevellilik görevi tevcih edilmiştir (VGMA, nr. 546, s.241).

0546 numaralı hurufat defterine göre, Ervadi Câmî'-i Şerîfi'ne, Hacı Mehmed Ağa bin Salih Ervadi'nin oğlu Mesud günlük on akçe ile hatib diğer oğlu olan Salih ise günlük on beş akçe ile imam olarak atanmıştır (VGMA, nr. 546, s.241). Hurufat defterinde yer alan bir diğer kayda göre câmiye Hacı Mehmed Ağa bin Salih Ervadi'nin kardeşinin oğlu Ömer bin Salih Ervadi'nin günlük on akçe ile müezzin olarak tayin edildiği görülmektedir (VGMA, HD, nr. 546, s.241).

Berren Câmî'-i Şerîfi

Berren Cami'i, Tunus Kazâsı'nda Cerbe Cezîresi'nde Mahbubîde Mahallesi'nde bulunmaktadır. Câmî, Şeyh Abdüla'la'nın zaviyesine mülhaktır ve câmi tevliyeti Şeyh Abdüla'la'nın evladına meşruta olup, günlük yedi akçe ile evlad-ı vâkıfdan Hacı Salih'e inayet buyrulmuştur (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

M.1782 (H. 1197) tarihli hurufat defterine göre Berren Cami'i, Şeyh Abdüla'la'nın zaviyesine tevliyet görevi Şeyh Abdüla'la'nın evlada meşruta olduğundan, günlük dokuz akçe ile mütevellisi olan Şeyh Hacı Salih ve Abdüla'la'ya ihsan buyrulmuştur (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

Gurebâ Câmî'-i Şerîfi

M.1769 (H.1183) yılına ait kayıta Tunus'un batısında Cerbe Cezîresi'nde eskiden İmâm-ı Mâlik Mezhebi müftüsü olan merhum Seyyid Hamidi bin Seyyid Ahmed el-Müfti vakfından olmak üzere Gurebâ Câmî'-i Şerîfi'ne imam, müezzin, kayyum ve ferraş ataması ile ilgili kayıt mevcuttur. Buna göre câmiye günlük üç akçe ile imam, iki akçe ile müezzin ve bir akçe ile kayyum ve ferraş olan Şeyh Mevhub mutasarrıf olup, elinde beratı olmamakla birlikte yeniden kaydedilmiştir (VGMA, HD, nr.1087, s.100).

Ebu Muhayyel Câmî'-i Şerîfi

Tunus Garb Kazası Cerbe Cezîresi Vâliğ Mahallesi'nde bulunan câmiye dair M.1778 (H.1192) ve M. 1780 (H.1194) yıllarına ait iki kayıt bulunmaktadır. M. 1778 (H.1192) yılında câminin zâviyedârlığına Hacı Kasım bin Hacı Süleyman el-Baruni atanmıştır (VGMA, HD, nr.1129, s.259). M. 1780 (H.1194) yılında câminin zâviyedârı olan Hacı Kasım bin Hacı Süleyman el-Baruni'nin ölümünden dolayı bu görev el-Hac Ömer el-Baruni ve Hacı Salih el-Baruni'ye tevcih edilmiştir VGMA, HD, nr.1129, s.259).

Câmî'-i Şerîf

1707 yılına göre câmi, Tunus Kazâsı Cerbe Cezîresi'nde Valiğ/Valiga Mahallesi'nde Hacı Mehmed ve Hacı Salim ve Hacı Osman kardeşler tarafından yaptırılmıştır. Câmî'-i Şerîf diye bilinen câminin tevliyet ve nezareti kendileri hayatta oldukça mutasarrıf hakkı kendilerine, kendilerinden sonra ise nesilden nesile geçmesi şart eylemiştir. Buna göre imamet, hitabet, tevliyet ve nezaret görevi Hacı Mehmed, Hacı Salim ve Hacı Osman'a tevcih edilmiştir (VGMA, HD, nr.546, s.241).

1707'de Câmî'-i Şerîf'in imamet, hitabet, tevliyet ve nezaret görevi câmi vakfına bağlı olarak Hacı Mehmed ve Hacı Salim ve Hacı Osman'a verilmiştir. Ancak El-hac Salim'in vefatından dolayı vakıf şartına uygun olarak üçte bir hissesi oğlu Süleyman bin Hacı Salim'e tevcih edilmiştir (VGMA, HD, nr.547, s.54).

Kılal Câmî'-i Şerîfi ve Zaviyesi

Tunus'ta Cerbe Cezîresi'nde bulunan bu câmi ve zaviye ile ilgili olarak 1776 ve 1816 yıllarına ait görevli atamaları ile ilgili kayıt bulunmaktadır. 1776 yılında câmi ve zaviyenin, tevliyet ve zâviyedârlık görevi evladiyet ve meşrutiyet üzere nesilden nesile intikâl etmektedir. Ayrıca, o çevrede bulunan veya o bölgede yolcu olanlara yemek vermek vakıf şartlarındandır. Yukarıda bahsettiğimiz vakıf şartlarını taşıyan Hacı Kasım el-Barûnî ibni Şeyh Abdülaziz el-Barûnî'ye 1776 yılında tevliyet ve zâviyedârlık görevi verilmiştir (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

1816 yılında tevliyet ve zâviyedârlık görevi ile ilgili bir kayıt daha mevcuttur. Buna göre evladiyet ve meşrutiyet üzere tevliyet ve zâviyedârlık görevi el-Hac Kasım el-Baruni ibni Şeyh Abdülaziz el-Baruni'ni iken bu şahsın vefat etmesinden dolayı, bu görevler oğlunun oğulları el-Hac Şeyh Yahya ve Şeyh Kasım ve Yusuf ve Eyüb ve Mehmed Ali'ye tevcih edilmiştir (VGMA, HD, nr.546, s.241).

Seyyidi Zayid Câmî'-i Şerîfi ve Zâviyesi

Hurufat defterindeki 1775 tarihli kayıttan câminin Cerbe Cezîresi'nde deniz kenarında Kahu? Mahallesi'nde bulunduğu anlaşılmaktadır. Zikr edilen tarihte câmi ve zaviye vakfının tevliyet ve zâviyedârlığının Şeyh Kasım bin Ömer bin Musa en-Nâkûsî'nin tasarrufunda olduğu ve beratının yenilendiğine dair kayıt mevcuttur (VGMA, HD, nr. 1123, s.3).

Şeyh Salim es-Satûrî Zâviyesi

Tunus Kazası Cerbe Cezîresi Beni Ma'kal? Mahallesi'nde bulunan zaviye ile ilgili olarak hurufat defterlerinde 1777 yılına ait iki kayıt bulunmaktadır. Bu tarihte zaviyenin tevliyet ve zâviyedârlığın evladiyet ve meşrutiyet üzere Şeyh Salim bin Hacı Mehmed es-Sâtûrî'ye geçtiği tespit edilmiştir (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

Şeyh Salim es-Satûrî Zâviyesi'nin tevliyet ve zâviyedârlığı evladiyet ve meşrutiyet üzere nesilden nesile intikal etmektedir. M. 1777 (H.1191) yılında zaviyenin zâviyedâr ve mütevellisi olan Şeyh Salim bin Hacı Mehmed es-Sâtûrî'nin vefatından dolayı evlad-ı vâkıfdan Şeyh Abdurrahman bin Abdülaziz bin Salih bin Salim es-Satûrî'ye inayet edeceğine dair kayıt bulunmaktadır (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

Kureydir Câmî'-i Şerîfi ve Zaviyesi

Tunus Kazası Cerbe Cezîresi Kahu? Mahallesi'nde bulunan câmî, Haremeynü'ş-Şerîfeyn Evkâfı mülhakatındandır. Kureydir Câmî'-i Şerîfi Zaviye Vakfı'nın zâviyedârlık görevi nesilden nesile en büyük ve akli başında olan kişiye intikal ettiği ve mahallinde kayıtlı olduğu ve bu görevin evlad-ı vâkıfdan Kasım bin Süleyman'a ait olduğu M. 1778 (H.1192) tarihli hurufat defterinde mevcuttur.

Şeyh Abdüla'la Zâviyesi

Şeyh Abdüla'la Zâviyesi, Tunus'ta Cezire-i Cerbe'de bulunmaktadır. Bu zaviye ile ilgili olarak 1777 ve 1782 yıllarına ait iki kayıt mevcuttur. 1777 yılındaki kayıta Berren Cami'i'nin Şeyh Abdüla'la Zâviyesi'ne mülhak olduğu ve câmî' tevliyetinin mezkur Şeyh Abdüla'la'nın evladına ve nesilden nesile bu görevin devam edeceğine dair kayıt bulunmaktadır. "Tunus Kazâsı'nda Cezîre-i Cerbe'de Beni Ma'kal Humbisinde Mahbubîde Mahallesi'nde Berren Cami'i merkûm Şeyh Abdüla'la'nın zâviyesine mülhak mezbûr câmî'i tevliyeti mezkûr Şeyh Abdüla'la'nın evlâdı evlâdına meşrûta olub eben an cedd mütevellisi olan evlâd-ı vâkıfdan Hacı Salih an evlâd-ı vâkıfa yevmî dokuz akçe ile inâyet buyuruldu" (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

Şeyh Abdüla'la Zâviyesi ile ilgili olarak 1782 yılına ait kayıta; "Tunus Kazâsı'nda Cezîre-i Cerbe'de Beni Ma'kal Humbisinde Mahbûbîde Mahallesinde Berren Câmî'-i merkûm Şeyh Abdüla'la'nın zâviyesi'ne ve mezbûr sâhib-i tevliyyet mezkûr Abdüla'la'nın evlâd-ı evlâdın meşrûta olub yevmî dokuz akçe ile mütevellisi olan Şeyh Hacı Salih an evlâd ve Abdüla'la'ya zâyî'den inâyet buyuruldu" ifadesi yer almaktadır (VGMA, HD, nr.1129, s.259).

Tunus Hurufat Defterleri'nden dini ve sosyal yapıların isimlerini, çeşitli hizmetlere atanan müezzin, imam müderris ve ferraş gibi görevlileri öğrenmek mümkündür. Ancak bazı Hurufat Defterleri'nde vakfın görevlileri atanırken cami, mescit ve zaviyenin adı zikredilmemektedir. Mesela, "Tunus-ı Garb'da Girba cezîresinde Hacin Mahallesi'nde hazret-i Şeyh Ekber sâhib-i sırrı ezhâr ma'ârifü'r-Rabbânî Şeyh Abdulkadir-i Geylânî neslinden Şeyh Ömer Efendi ve Hacı Ali Efendi bennâsı zâviye derûnunda olan mescid-i şerîf ve fukarâya it'am-ı ta'âm şart ve ta'yîn eyleyüb ashâb-ı hayrın vakfiye-i ma'mûlün bihâsı kazâ-i mezbûr mesâfe olduğundan bir cümle kayd olmayub evlâdiyyet ve meşrûtiyyet üzere sâhib-i hayrın ta'yîn eylediği vazîfe-i mu'ayyenesiyle şart-ı vâkıf üzere zâviyedârlık ile mescidin imâmeti evlâdından Şeyh Salih bin Kırat bin Hacı Ali'ye inâyet. Şehr-i Receb sene 188". Kayıta da belirtildiği gibi Tunus'ta Hacin Mahallesi'nde mescidin zâviyedârlık ile imamet ataması kaydedilirken mescidin ismi zikir edilmemiştir (VGMA, HD, nr.1123, s.3).

"Tunus-ı Garb Kal'ası hâricinde Bâb-ı Suveyka vâkı' olan kutbü'l-arifin Şeyh Ahmed el-Yahi(?) vakf eylediği zâviye-i şerîf ve mekân-ı münîfin tevliyyet ve zâviyedârlığı ber-mûceb vakfiye-i ma'mûlün bihâ evlâda meşrûta idüb batnen ba'de batnin deyü vakfiye-i ma'mûlün

bihâsında musarrah olub ber-mûceb şart-ı vâkıf mutasarrıf olan vâkıf-ı mezbûr Şeyh Ahmed el-Yahi fevt mahlûlünden oğlu Şeyh İsmail el-Yahi'ye inâyet. Şehr-i Rebi'ü'l-ahir sene 195” (VGMA, HD, nr.1129, s.259). Kayıtta da ifade edildiği gibi zaviyeye, zâviyedârlık ve tevliyet atamalarında zaviyenin adı belirtilmemiştir.

Sonuç

Bir idari birim olan şehrin şekillenmesinde ve gelişmesinde vakıf müesseselerinin önemi bilinmektedir. Fetihden sonra inşa edilmiş olan vakıf eserleri bir bölgenin Osmanlı şehri görünümünü kazanmasında başlıca etkidir. Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait müesseselerin atama kayıtlarının mevcut olduğu Hurufat Defterleri bize o bölgede kurulan dini ve sosyal yapılar hakkında bilgiler vermektedir.

Tunus'ta vakıf müesseselerine yapılan görevlendirmeler genel olarak “evladiyet ve meşrutiyet” olarak yani soya dayalı olarak yapılmaktadır. Hurufat defterlerine göre Tunus'ta bulunan cami, mescit ve zaviyelerde imam, zâviyedâr, mütevellî, müezzin, hatib, kayyum, nazır ve ferraş gibi görevliler bulunmaktadır. Görevlilerden hatib, imam ve müezzinlerin mütevellî arzı ile atandığı görülmektedir. En fazla görevlisi olan camiler Ervadi Câmî'-i Şerîfi, Câmî'-i Şerîf, ve Gurebâ Câmî'-i Şerîfi'dir.

Tunus'ta vakıf kurumlarının neredeyse tamamını zürri (aile veya ehli) vakıflar oluşturmaktadır. Bu vakıfların bütün gelirlerinin vakıf sahiplerine veya yakınlarına vakf edildiği vakıflardır. Vakıflarda vakfın şartlarına göre mülkün nesilden nesile aktarıldığını görüyoruz. Aynı şekilde “evlada meşruta” olan vazifelerde nesil devam ettiği müddetçe vazifeler sadece soydan olanlara verilir. Vakıflarda bazen hayır şartı da olduğu görülmektedir. Bu cümle itibarı ile Tunus hurufat kayıtlarında vakıf şartı olarak genellikle gelen giden yolcular için yemek ve ayrıca bölgede ikamet eden ve maddi durumu iyi olmayanlar için yemek yedirmek şartı konulmuştur.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri: 0546, 0547, 0549, 0544, 1087, 1123, 0551, 1129.

2. Araştırma ve İncelemeler

Alkan, M (2010). Türk vakıf tarihi araştırmaları açısından hurufat defterleri: Adana Örneği. XV. *Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006) Sempozyum Bildirileri IV/I*, 825-842.

.....(2007). Türk tarihi araştırmaları açısından vakıf kayıtları arşivi. *Vakıflar Dergisi* 30, 1-34.

Barkan, Ö. L. (1942). Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I, istilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler. *Vakıflar Dergisi* II, 279-386.

Beyazıt, Y. (2013). Hurufat defterlerinin şehir tarihi araştırmalarındaki yeri. *History Studies International Journal of History* 5/1, 36-69.

Çakar, E. (2018). Hurufat defterlerine göre 18. yüzyılda Palu. *Vakıflar Dergisi* 49, 21-40.

Çınar, H.-Koyuncu Kaya, M. (2015). *Vakıflar kaynakçası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Demirtaş, H. (2012). Vakıf araştırmalarında kaynak olarak hurufat defterleri: Kangırı örneği, *Vakıflar Dergisi* 37, 47-92.

Eroğlu, M. (2013). Osmanlı toplumsal tarihi kaynaklarından hurufat ya da askerî rüznâme defterleri ve önemi: Kazâ-i Kudüs-i Şerif örneği. *Vakıflar Dergisi* 29, 115-146.

Köprülü, F. (1942). Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü. *Vakıflar Dergisi* II,1-35.

Pektaş, K. (2000). *Tunus'ta Osmanlı mimari eserleri*. Ankara: TTK Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1982). *Osmanlı tarihi. c.III*. Ankara: TTK Yayınları.

Yediyıldız, B. (2012). Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/479-486.

Kaza-i Tunus

Şehr-i Safer sene H.1199 (M.1784)

Tunus Kazâsı'nda Cerbe Cezîresi'nde Mirgüvas kıblesinden Valiğ/Valiga Mahallesi'nde ashâb-ı hayrâtdan el-Hac Mehmed ve Hacı Salim ve Hacı Osman nâmûn karındaşlar müceddeden binâ eyledikleri zâviyesinden câmi'-i şerîf dimekle ma'rûf cami' tesmiye olunub ve câmi'-i mezbûrun imâmet ve hitâbeti zâviye-i mezbûrun hudûdları etrâf-ı erba'adan kible tarafından zâviyenin vakfi tarafından ve bir tarafından Ebu İsa vârisleri menzili ve maşrık tarafında İbni Halife vârisleri menzili ve taraf-ı cenûb tarafından tarîk-i cadde ve bir tarafından İbni Hüseyin menzili ve taraf-ı râbi'i cadde ve bir tarafından Alyun menzili süknâları deyü hudûd-ı etraf-ı erba'adan mahbesden süknâları zâviye-i mezbûrun arazi-i vakfi olmakla mutasarrıf oldukları eşcâr-ı zeytûn ve hurma ve zâviye-i mezkûrede it'âm-ı ta'âm ve ikrâmü'l-mesâkin-i ve'l-eytâm olunmağa şart ve ta'yîn etmeleriyle tevliyyeti ve nezâreti evvelen kendüleri hayatda oldukça ber-vech-i meşrûta mutasarrıflar olalar ve ba'dehu a'kâblarına akben ba'de akbin batnen ba'de batnin ve karnen ba'de karnin neslen ba'de neslin şart ve ta'yîn idüb ber-mûceb şart-ı vakıf nasb ve ta'yîn olunan evlâd-ı vâkıfından nâm-ı mezbûrûn Hacı Mehmed ve Hacı Salim ve Hacı Osman nâmûn karındaşlar müstehak olmalarıyla imâmet ve hitâbeti bilâ-meşrût ve tevliyyet ve nezâret ber-vech-i meşrût iştirâk tevcîh buyurulmak ricâsına inâyet etmeğin aklâmdan ba'de'd-derkâr mûcibince ber-vech-i iştirâk tevcîh buyruldu.